

O'ZBEKISTON XALQARO TIJORAT ARBITRAJIGA QANCHALIK TAYYOR?

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7853132>

Rayimov Akbarali Ahmadjon o'g'li

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekiston qonunchiligida xalqaro arbitraj va hakamlik sudining o'rni va ahamiyati, shuningdek ushbu sudlarning mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy holatiga moslashuvi va samaradorligi izchil tadqiq qilinadi.

Аннотация: В данной статье последовательно исследуются роль и значение международного арбитража и третейского суда в законодательстве Узбекистана, а также адаптация и эффективность этих судов к социально-экономическому положению страны.

Astract: In this article, the role and importance of the international commercial and national arbitration, as well as their adaptation into socio-economic situation and productivity of them are to be explored in detail.

Kalit so'zlar: Nizolarni muqobil hal qilish, investitsiya, hakamlik sudi, ijro etish, protsessual.

Ключевые слова: Альтернативное разрешение споров, инвестиции, арбитраж, правоприменение, процессуальное.

Keywords: Alternative Dispute Resolution, investment, arbitration court, enforcement, procedural.

Tan olish kerakki, bugungi kunda ADR (muqobil nizolarni hal qilish) tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Rivojlangan mamlakatlarning aksariyati hakamlik muhokamasini amalga oshirish jarayonini tartibga solish uchun amaldagi qoidalarni allaqachon o'rnatgan. Darhaqiqat, tijorat shartnomalari bilan bog'liq yoki ular bilan bog'liq bo'lgan tijorat nizolarining 90% dan ortig'i iqtisodiy va moliyaviy jihatdan eng rivojlangan davlatlardan biri hisoblangan Singapurdagi xalqaro tijorat arbitrajari (ICA) tomonidan hal qilinadi. Fransiyaga kelsak, tijorat arbitrajining huquqiy asoslari alohida e'lon qilingan - uning ikki turi bo'yicha: ichki (Fuqarolik protsessual kodeksining 1442-1503-moddalari) va xalqaro (1504-1527-moddalar) arbitraj yuzasidan maxsus normalar belgilangan. Ko'rinib turibdiki, arbitraj ham mamlakat iqtisodiyoti uchun, ham tomonlar foydasiga katta rol o'ynaydi, bu haqda quyida muhokama qilinadi. Umman olib qaraganda, O'zbekiston arbitrajini qabul qilish va kiritish uchun qonuniy, ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan yetarlicha tayyormi?

Arbitraj muqobil (milliy sudlarga) va turli xil huquqiy munosabatlardan kelib chiqishi mumkin bo'lgan nizolarni hal qilishning keng tarqalgan vositasidir, masalan, tijoriy va investitsion nizolar, shartnoma majburiyatlari va boshqalar aynan arbitrajlar yordamida kengroq hal qilinadigan muammolar sanaladi. Asosan, u ichki bo'lgan 2 turga bo'linadi: mahalliy arbitrajda taraflar hakamlik (mahalliy arbitraj) sudyasi

joylashgan mamlakat fuqarolari bo'lishi kerak va faqat quyida muhokama qilingan xalqaro nizolarni hal qiladigan xalqaro arbitrajlar. Mahalliy arbitrajlardan ko'ra, xalqaro tijorat arbitrajleri xalqaro jihatga ega bo'lgan tijorat nizolari bo'yicha keskin ustunlikka erishmoqda. Xalqaro tijorat nizolarini hal qiluvchi asosiy komponentlar UNCITRAL Model qonunining 1-moddasida (1985) nazarda tutilgan, biroq bu tomonlarning boshqa huquqni tanlash huquqini yo'qqa chiqarmaydi, cheklamaydi.

Qonunchiligimizga muvofiq ikkita alohida qonun (biri ichki, ikkinchisi xalqaro tijorat arbitraji uchun) tasdiqlangan. 2007-yilda kuchga kirgan O'zbekiston Respublikasining "Hakamlik sudlari to'g'risida"gi qonunida uning asosiy prinsiplari va vazifalari, shuningdek, qaysi turdagi nizolarni hal etish mumkinligi va uning yurisdiksiyasi belgilab berilgan. Jumladan, mazkur qonunning 9-moddasida shunday deyilgan: "Hakamlik sudlari fuqarolik-huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan nizolarni, shu jumladan, tadbirkorlik subyektlari o'rtasida kelib chiqadigan xo'jalik nizolarini hal qiladi". Shu bilan birga, qonun ma'muriy, oilaviy va mehnat huquqiy munosabatlari kabi da'volarning qanday turlari berilishi mumkin emasligi masalalarini ham o'z ichiga qamrab olgan. Bundan tashqari, qonunning 10-moddasiga ko'ra xo'jalik yuritish amaliyoti va zarurat tug'ilganda qonunlarning o'xshashligi nazarda tutilgan holda faqat O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari qo'llanilishi kerak. Ajablanarlisi shundaki, bu arbitrajlar hech qachon boshqa qonun hujjatlari yoki xalqaro qoidalar to'plamini qo'llash vakolatidan foydalana olmaydi, chunki bu ularni haqiqiy emas deb topish imkoniyatini yaratadi. Shunga qaramay, sudyalalar hal qiluv qarorining bekor qilinishi ehtimolini kamaytirish uchun deyarli har doim xorijiy me'yorlardan foydalanishga yo'l qo'ymaydilar. Ammo, afsuski, jamoatchilikning bexabarligi va ularga nisbatan ishonchsiz munosabat tufayli hakamlik sudlari haligacha muvaffaqiyatli bo'la olmayapti. Chunki hakamlik sudlarining qarorlari aksar vaziyatlarda qonun hujjatlariga mos kelmaydi, bu sudyalarning qonunlarni to'g'ri hamda aniq qo'llash bilan bog'liq malakasi yetarli darajada emasligidan dalolat. Dalil sifatida, 2021-yilda shtat sudlari tomonidan 200 dan ortiq hakamlik sudlari bekor qilingan, bu anchagina yomon holat sifatida bahonalandi.

Xalqaro tijorat arbitrajiga kelsak, O'zbekiston Respublikasining 2021-yil avgust oyida kuchga kiradigan "Xalqaro tijorat arbitraji to'g'risida"gi qonuni mavjud. Bu UNCITRAL Model qonunining deyarli o'zgartirilmagan, ayrim nyuanslari bilan bevosita tatbiq etilishining namunasi, deb aytish muqarrar. Qonunning 4-moddasi (UNCITRAL Model qonunining 1-moddasi bilan bir xil) ICA (Xalqaro tijorat arbitraji) yurisdiksiyaga ega bo'lgan huquqiy munosabatlarni aks ettiradi. Xususan, ICA nizolarni arbitraj qilish qobiliyatiga ega, agar:

1) arbitraj bitimi taraflarining tijorat korxonalarini uni tuzish vaqtida turli mamlakatlarda joylashgan bo'lsa; yoki

2) agar quyidagi joylardan biri tomonlarning tijorat korxonalarini joylashgan mamlakatdan tashqarida joylashgan bo'lsa:

a) hakamlik muhokamasi joyi, agar u hakamlik kelishuvida yoki unga muvofiq ko'rsatilgan bo'lsa;

b) tijorat munosabatlaridan kelib chiqadigan majburiyatlarning katta qismi bajarilishi kerak bo'lgan har qanday joy yoki nizo predmeti bilan chambarchas bog'liq bo'lgan joy; yoki

3) agar taraflar hakamlik bitimi predmeti bir necha davlatga tegishli ekanligi to'g'risida bevosita kelishib olgan bo'lsa, arbitraj xalqaro hisoblanadi.

Qizig'i shundaki, data.egov.uz ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekistonda 1100 dan ortiq mahalliy hakamlik sudlari mavjud bo'lhan holatda xalqaro arbitrajning O'zbekistondagi umumiy miqdori 1 ga teng. Toshkent xalqaro arbitraj markazi (TIAK) butun mamlakatdagi yagona ICA hisoblanadi. Hattoki shu yagona ICA ham O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Savdo-sanoat palatasi huzurida Toshkent xalqaro arbitraj markazini (TIAK) tashkil etish to'g'risida"gi farmoni (05.11.2018) asosida tashkil etilgan edi. Ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishi natijasida hamda davlatning hech qanday tashabbuslarisiz hali xalqaro tijorat arbitraji O'zbekistonda tashkil etilganicha yo'q. TIAC hozirgacha 20 dan ortiq xalqaro tijorat nizolarini hal qildi, bu butun mamlakat bo'ylab hukmron monopol arbitraj uchun juda past natija. TIAC tarafdorlari, asosan, taraqqiyotga erishish va o'zini yetarli darajada namoyish qilish uchun muayyan vaqt talab qilinishi haqidagi fikrni ilgari surishadi, ammo eng asosiy muammolar bu fikrni qo'llab-quvvatlamaydi.

Avvalo, O'zbekistonda 1996-yildan beri Xorijiy arbitraj qarorlarini tan olish va ijro etish to'g'risidagi Konvensiyaning (Nyu-York, 1958 yil) a'zosi bo'lgan bo'lsa-da, O'zbekistonda ijro etilishining shaffofligiga erishish tom ma'noda murakkab jarayonligicha qolmoqda. Davlat arbitraj qarorlarini majburiy deb tan olishi va qaror qabul qilingan hududning ish tartibi qoidalariga muvofiq ularni ijro etilishi lozim. O'z navbatida, mazkur Konvensiyaning 5-moddasida muayyan qarorning ijro etilishini rad etish uchun beshta umumiy asos beradigan ba'zi bandlar nazarda tutilgan. Ushbu qoidalar umumiy xarakterga ega va milliy qonunlarga ularni o'z qonunchiligiga moslab talqin qilish, kengaytirish va aniqlashtirish huquqini beradi. Shu asnod, O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiy Protsessual Kodeksi 256-moddasida ham xuddi shunday qoidalar belgilab o'tilgan. Biroq, muammo milliy sudlarning arbitraj qarorlari bo'yicha ishni qayta ko'rib chiqishidir. Konvensiya ham, ichki qonunlar ham milliy sudlarga ishni moddiy huquq asosida qayta ko'rib chiqish vakolatini bermaydi, biroq mahalliy sudyalarda bu normani vaqti-vaqti bilan buzishadi. Ichki sudlar faqat protsessual qoidalarga muvofiq ishlarni qayta ko'rib chiqishlari shart, bu hali ham ICAlar uchun asosiy tashvish aralash qo'rquvligicha qolmoqda. Bunga yo'l qo'ymaslik uchun sudyalarga xalqaro konvensiyalarni va ularning keng doirada qo'llanilishini o'rgatish lozim, chunki sudyalarning aksariyati xalqaro huquqni qo'llash bo'yicha yetarlicha tajribaga ega emaslar.

Bundan tashqari, sudyalarda qonunlarni noto'g'ri qo'llaydigan ikkinchi nuqta alohidalik prezumpsiyasi borasidadir. Nyu-York Konvensiyasining 2-moddasiga

muvofig, arbitraj kelishuvi har qanday asosiy shartnomadan butunlay mustaqildir, kamdan-kam hollarda bo'ladigan ba'zi shartlar bundan mustasno. Amerika Qo'shma Shtatlarining ushbu normani qo'llash borasidagi tajribasi anchagina boy va umuman olganda, xalqaro arbitraj kelishuvlariga nisbatan eng demokratik va adolatli munosabatni ko'rsatadi. Xususan, Prima Paint va Buckeye kabi alohidalik doktrinasini bilan bog'liq bir necha ishlar mavjud bo'lib, ular orqali AQSh qonunchiligi yana ikkita katta sud pretsedentlari bilan boyitilgan. Yuqoridagi holatlar bo'yicha advokatlar arbitraj bitimini butun tijorat shartnomasini haqiqiy emas deb topish to'g'risida vakolatli sudga berishga urinishgan. Shunga qaramay, milliy sud asosiy shartnomada nazarda tutilgan arbitraj bandini haqiqiy emas deb hisoblashni rad etdi.

Misol tariqasida, agar shartnoma ishtirokchisi nizolarni hal qilish shartlaridan boshqa shartlarga e'tiroz bildiruvchi da'vo arizasi bilan murojaat qilsa, AQSh milliy sudlari ishni ko'rib chiqmaydi, chunki e'tiroz arbitraj bandining o'ziga qaratilmagan. Har qanday ishni faqat hakamlik sudi birinchi instantsiya sifatida ko'rib chiqishi kerak, deb hisoblab, shtat sudlari arbitraj bandi to'xtamas ekan, ishni arbitraj bandi bo'yicha kelishilgan hakamlik sudiga yuboradi. Agar e'tiroz hakamlik sudining qarorini qonuniy kuchsiz deb topishga qaratilgan bo'lsa, hakamlik sudi oshkoralik tamoyili asosida bu haqda qaror qabul qila olmaydi, agar bu bundan ham yomonroq muammolarni keltirib chiqarishi mumkin bo'lmasa. Chunki arbitraj hech qachon o'ziga kelib tushgan ishni ko'rib chiqishni rad etmaydi va ular arbitraj qoidasining asosligidan foydalanadilar, shuning uchun faqat milliy sudlar arbitraj moddasi bo'yicha e'tirozlarni ko'rib chiqishlari kerak.

Biroq, ba'zi bir aniq asoslar bo'yicha kelishuv to'g'ridan-to'g'ri milliy sudlarga kiritiladi, masalan, arbitrajning vakolatiga kirmaydigan shartnoma tuzish yoki mavjudligi. Boshqa tomondan, arbitraj asoslilik yoki qonuniylik bilan bog'liq nizolarni hal qilishi mumkin. Haqiqiylik va mavjudlik asoslari bir-biriga nisbatan o'xshashdir, shuning uchun u xo'jalik arbitrajlari va milliy sudlarning vakolatlarini aniq va adolatli taqsimlash nuqtai nazaridan ma'qullashning asosiy og'riqli nuqtasidir. Tabiiyki, yuqorida aytib o'tilgan ma'lumotlardan savol tug'ilishi mumkin: Ba'zi muammolar asosiy shartnomaning boshqa qismlari bilan bog'liq bo'lgan, qolganlari esa hakamlik sudida bo'lgan ishni qanday hal qilish kerak? Javobni bilmagan shaxs, universallik yuzaga kelganligi sababli, milliy sudlar ishni ko'rib chiqishi kerak, deb da'vo qilishi mumkin, ammo bu o'rinli emas. AQSh sudlari bu masalani keng sharhlaydi: agar yuqoridagi holat ro'y bersa, odatda, hakamlik sudlari uni ko'rib chiqish vakolatiga ega bo'lishi kerak, chunki arbitrajning o'zi ustidan e'tiroz bildirish maqsadi tarafda yo'q, uning e'tirozi umumiy shartnomaga ham qisman yo'naltirilgan. Ushbu muddatda niyat muhim ahamiyatga ega va agar da'vo faqatgina arbitraj izohi bandida bo'lmasa, bu masala hal qilish uchun arbitraj sudiga tegishli.

Bundan tashqari, ICA tashkil etish uchun zarur bo'lgan maxsus protsessual normalar umuman mavjud emas. Bu omil ham vaziyatni yanada yomonlashtiradi. Singapur, Fransiya, AQSH kabi ko'plab davlatlar xalqaro arbitraj sudlarini tashkil etish

bo'yicha tegishli qoidalarni belgilab qo'ygan. Ehtimol, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi ushbu masala bo'yicha tegishli qoidalarni belgilashga mas'ul bo'lishi kerak, chunki bu masala qonun darajasida belgilanishi zarur bo'lgan munosabat emas.

Avvalo, moliyaviy munosabatlarning tubdan rivojlanishi muhim ahamiyatga ega. Chunki O'zbekistonda qonun ustuvorligi (ayniqsa, fuqarolik huquqi xususiy mulk huquqi sifatida) yetarli darajada ta'minlanmagani bois, xorijiy investorlar mamlakatga beparvolarcha sarmoya kiritmasligi tabiiy. Bu, o'z navbatida, xalqaro savdo yoki tijorat nizolari kelib chiqadigan xalqaro tijorat munosabatlarning sezilarli darajada qisqarishining asosiy sababidir. Shuning uchun ham qonun ustuvorligi va qat'iylikni ta'minlamay turib, ICA bo'yicha aniq va keng qamrovli qoidalarni belgilash va qarorlarning ijro etilishini soddalashtirish O'zbekiston uchun yuksalishdan ko'ra orqaga ketishga olib kelishi mumkin. Demak, hukumat qonun bo'yicha tenglik va shaxsiy daxlsizlikni nazorat qilish uchun zarur choralarni ko'rishi kerak, shundan so'ng ular to'siq bo'ladigan va noaniq me'yorlardan voz kechish kabi ikkilamchi muammolar haqida tashvishlanishlari mumkin.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, xalqaro tijorat arbitrajini jalb qilish bo'yicha ko'plab muammolardan qat'i nazar, asosiy masalalar allaqachon milliy darajada hal qilinmoqda. O'zbekistonda ICAning keyingi rivojlanishi bir tomondan ijtimoiy munosabatlarning jadal rivojlanishi, boshqa tomondan davlatning qonun ustuvorligini qanday ta'minlay olishiga chambarchas bog'liq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Xorijiy arbitraj qarorlarini tan olish va ijro etish to'g'risidagi Nyu-York Konvensiyasi (1958).
2. UNCITRAL Namunaviy Qonuni (1985).
3. O'zbekiston Respublikasi "Hamkamlik sudlari to'g'risida"gi Qonuni.
4. O'zbekiston Respublikasi "Xalqaro tijorat arbitraji to'g'risida"gi Qonuni.
5. www.data.egov.uz